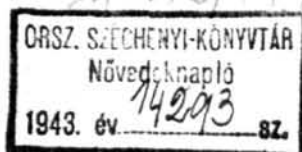


**TÁRSADALMI ELLENTÉTEK
A RÉGI ERDÉLYI REFORMÁTUS
EGYHÁZBAN**

ÍRTA
NAGY GÉZA

**AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1942**

Különlenyomat
az ERDÉLYI MŰZEUM
1942. évi 4. számából



Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban

A dolgozat tárgya egyesek előtt talán szokatlan. *Mi köze az egyháznak a társadalmi kérdésekhez?* — kérdik azok, akik a társadalmat úgy tekintik, mint egy pompás gépezetet vagy érdekes, élettani szervezetet. S azok is, akik az egyházat tisztán szellemi közösségnek tekintik. De ma már túl vagyunk ezeken az egyoldalú felfogásokon. Az egyházat addig vádolták a földi problémák iránti közömbösséggel, hogy ma már mindenik alakja odaadón foglalkozik a társadalmi válság megoldásával. XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* című bullájában (1931) felszólal a gazdasági élet anarchiája s a liberális kapitalizmus bűnei ellen és a munkáskérdés keresztyén szellemű megoldását sürgeti. A többi keresztyén egyházak világszövetsége, az ú. n. *Stockholmi Mozgalom* (*Life and Work* 1927) pedig felállítja Genfben a Nemzetközi Társadalomtudományi Intézetet, mely az egyes nemzeti egyházak sokszor megdöbbentő jelentései alapján keresi annak az új társadalmi rendnek a lehetőségeit, mely megfelel a keresztyén erkölcsiségnek. Ami másfelől a társadalomról való felfogásunkat illeti, ez az említett elavult, természettudományos állásponton felülemelkedve, a társadalmat úgy tekinti, mint szabad, szellemi egyének egymás közti, sőt egyesek fölötti közösségét. Ez a felfogás rávezette a komoly tudósok érdeklődését a keresztyénség társadalmi jelentőségének megbecsülésére. *Lamprecht* ezen az alapon írja meg hatalmas német történelmét (1911), *Max Weber* heidelbergi egyetemi tanár vizsgálat alá veszi a protestáns erkölcsan és kapitalizmus viszonyát (1905), *Troeltsch*, a nagy vallásbölcse megírja a keresztyén egyházak szociális tanításairól szóló nagyszabású munkáját.¹ Ezekután nem csodálkozhatunk azon, ha 1927-ben *Wünsch* marburgi egyetemi tanár egy rendszeres, evangélikus, gazdasági erkölcsant böcsát a közönség elé s minden egyes szociális kérdést az evangélium szempontjából igyekszik megoldani.² Végül megemlíthetjük, hogy az újabb keresztyén etikusok mind nagyobb figyelemmel és terjedelemben tárgyalják a társadalmi erkölcsan kérdéseit.

De feltűnhetik dolgozatom címe előtt is, akik *a multat idealizálni szeretik*. Előrebocsátom, hogy arról a korról akarok szólni, amikor a református egyháznak az erdélyi társadalom életében irányító szerepe volt. Ez pedig a XVII. század, költői nyelven: Erdély aranykora. Sokszor úgy hivatkozunk erre a korra, mint a teljes társadalmi béke, vallás-egyenlőség és nemzeti művelődés virágkorára. Anélkül, hogy ennek a

¹ Deutsche Geschichte. Berlin. 1906—12. — Die prot. Ethik und der Geist des Kapitalismus. 1905. Ford. Vida S. Budapest. 1923. — Die Soziallehren der christlichen Kirchen. Tübingen, 1912.

² Evangelische Wirtschaftsethik. Tübingen, 1927.

kornak érdemeit kisebbítenők, meg kell jegyeznünk azt, hogy a tárgyi-lagos történelmi kutatás megállapítása szerint az emberek akkor sem voltak angyalok s a társadalmi élet is távol áll az éden-kerti egyenlőségtől. Amint a világpolitikában, úgy itt, e kis ország határain belül is folyik a létért való küzdelem, még pedig sokszor nem a legsímább eszközökkel. Ma már ott tartunk, hogy egyes magyar történetírók éppen túlzott kritikai magatartást tanúsítanak e korszakkal szemben. Az a kép például, amelyet *Acsády Ignác* A magyar jobbágyság története című műve VII. fejezetében Erdélyről ad, sötét és elszomorító.³ Viszont *Szekfű Gyula* egyes műveiben mindegyre kétségbevonja az itteni vallásegyenlőség közismert tényének alapvető, kormányzati elveit. Mindez arra ösztönöz, hogy tárgyi-lagos kutatással világosságot igyekezzünk teremteni e kor társadalmi kérdéseiben. Mivel pedig a XVII. századot mindenki sajátosan vallási színezetű korszaknak tekinti, ezért elsősorban a vallás szabályozó szerepét kell tisztáznunk. Nem lehet tagadni, hogy már e téren bizonyos kezdeményezések történtek. *Szilágyi Sándor* megemlíti, hogy I. Rákóczi Györgyre nagy hatást tesz *Gveravai* Antalnak Marcus Aurelius császárról írott könyve, melyet magyar nyelvre is lefordított. *Szekfű* pedig Bethlen Gábor személyiségének meghatározó tényezői közt említi a II. Helvét Hitvallást, Kecskeméti János és Szepsi Kőröcz György református predikátorok politikai jellegű nyilatkozatait és munkáját. Magyar történetében egyenesen *Pataki Fűsüs János Királyoknak tüköre* (1628) című munkáját tekinti az erdélyi fejedelmi politika irányadójának. Ezek a jelenségek a világi történetírás fokozódó elmélyülésére mutatnak. Csak arra kell vigyázni, hogy egyes tudományos tételekből vagy éppen könyvekből ne igyekezzünk a történelmet megkonstruálni, mert annak az egyes eszmék mellett kikerülhetetlen tényezője a tényleges valóság. Itt magának a kornak társadalmi felfogását kell tisztázni, aztán a szereplő személyiségek jellemét s mindezekben a vallások szerepét. Ez a feladat reánk parancsolja a szorgalmas adatgyűjtést, az egyházak akkori belső állapotának és külső elhelyezkedésének tisztázását s csak ezek után lehet világosságot deríteni az egyes kérdésekre. Ne csodálkozzék tehát senki, ha dolgozatom egyelőre csak általános képet, vázlatot nyújt a XVII. század erdélyi társadalmának bonyolult kérdéseiről. De talán így is hasznát vehetik ennek azok, akik e téren további kutatást akarnak végezni.

1.

A politikai történetírás élesen elhatárolja Erdély történetében az u. n. fejedelmi korszakot a megelőzőktől. Társadalmi szempontból azonban ez a megkülönböztetés nem állhat meg. Az említett korszak s ebben a minket érdeklő XVII. század tulajdonképpen a XIII. század végén kezdődő rendi, társadalmi élet egyenes folytatása. Így az állami, gazdasági, sőt a kulturális élet is nagy részben még ennek keretei között zajlik. Sem a reformáció, sem az önálló fejedelemség nem változtat gyökeresen ezen, legfennebb csak módosítja. Előttünk itt elsősorban a magyar társadalmi élet jön tekin-

³ Budapest 1908. 308 kk.

telbe, mivel ez van a református egyházzal szoros kapcsolatban. A többi csak annyiban, amennyire ezzel érintkezik, vagy ennek képét megvilágítja.

Az akkori társadalmi osztályok a következők: a nemesség, városi polgárság, kiváltságos nemzetek és jobbágyosztályok.⁴

A nemesség vagy öröklött, vagy szerzett. Tudjuk, hogy itt is, mint az egész magyar társadalomban már a XIII. század óta összeolvad a foglalo és királyi adománybirtokos (familiaris, serviens) nemesség egyetlen kiváltságos osztállyá, melyben a különbséget többé már nem a vérszerinti származás, hanem a birtok nagysága adja. Az idegen fajból származó és ősfoglalo nemesi családok között már nincs különbség. Ellenben vannak főnemesek vagy bárók, akiknek még nincs ugyan semmi előcímük, de kijár nekik előbb a tekintetes, nemzeti, majd nagyságos cím, a többi pedig közép- vagy kisbirtokos, szabad nemes. Az egész osztály különben élvezi a közterhek, közmunka és helyi joghatóság alól való mentességet. Ha valaki a nemességbe felemelkedik, amint Verancsics Antal mondja: a kardnak vagy tollnak segítségével,⁵ részese lesz a következő kiváltságoknak: fel van mentve — a nemesi levelek szerint — minden rovás, taksa, adó, tized, kilenced fizetés és jobbágyi szolgálat alól, azaz nem kell fizetnie a földesúri kilencedet, az 1556 óta szekulárizált és az állam számára lefoglalt dézmát, a kereskedelmi cikkek utáni vámot, a községi és földesúri taxákat. Az állami és községi közmunka alól szintén fel van mentve. A közterhek közül csak a fejedelmi udvar és a török szultán számára járó rendkívüli adó és a katonáskodás terheli a nemességet. Az utóbbit a fejedelem parancsára személyesen és a jobbágy porták után teljesítik. Fzekből előbb 16, 1634 után pedig 10 kapu után kell egy katonát kiállítaniok. Birósági ügyben a nemes felett csak a vármegye ítél, honnan a királyi táblához lehet fellebezni. Hűtlenség és lázadás esetében az országgyűlés dönt. Nemesi kiváltságot élvez az egyház és ennek vezetősége is. Erről majd később szólunk. A nemesek az országgyűlés tagjai, ahol vagy személyesen (egyetemes országgyűlés), vagy képviseleti alapon (részleges országgyűlés) jelennek meg, de a főnemesek a fejedelem meghívása folytán mint regálisták választás nélkül is ott vannak. Megyei és országos hivatalokat szintén ők viselnek. Ha hozzávesszük ezekhez még azt, hogy az erdőket, vizeket, sőt az ország sóját is szabadon használhatják, előttünk áll az akkori társadalom legkiváltságosabb rendjének képe.

A városi polgároknak, különösen az Anjouk óta széleskörű autonómiájuk van. A rendkívüli fejedelmi adón és városi illetékeken kívül mást nem fizetnek. Helyi önkormányzatuk (kis és nagy tanács), önálló törvényeszkük, követküldési joguk, vásár-tartási, itt-ott árú-megállító kiváltságaik vannak. A városi élet zárt terület, ahova sem a parasztság, sem a nemesség nem teheti be lábát. Kolozsvár 1613-i Örökösödési sza-

⁴ A későbbi változások (l. Approbaták és Compilaták) tekintetbe vételével P. Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajzának Állami-, anyagi- és társ. élet c. fejezetét is felhasználtam. Székelykeresztúr, 1934. 248 kk. — L. még Szádeczky Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. Acsády i. m. — Roman Bálint—Székely Gyula: Magyar történet. Bp., 1939. VI. kiad. 286 kk.

⁵ Varjú János: A magyar szellemi művelődés története. Debrecen, 1907, 226.

bályzatában⁶ ezt olvassuk: „Az régi szent királyok, kik az országot három részre osztották, tudniillik nemességben, parasztságban és városi rendekben, mindeniket külön külön törvényekkel úgy rekesztették el egymástól, hogy semmi elegyedés köztük ne lenne és mind az nemességet, mind az parasztságot az városi rendektől elválasztván, külömb rendtartást és törvényt, privilegiumot adtak azoknak, kik köfal közé szorultanak.“ Tovább pedig hangsúlyozzák, hogy „az ő egyességeket, mely egyarányú személyeknek egyenlőségében áll, meg ne háborítanak azzal, hogy nagyobb méltóságbeli személyeket hadnak közikben szállani“. Meg kell emlékeznünk a szintén zárt jellegű céhekről. Kereskedő és iparos inasnak városra csak nemesi származású, vagy székely és szász növendékek vételnek fel. Ezt a felvételnél hitelesen kellett bizonyítani.⁷ S míg, amint látni fogjuk, az alsó és felső iskolák kapui megnyílnak a jobbágygyermek előtt, addig a céhek féltékenyen őrökdenek említett jogszokásuk felett. Könnyebben lehetett tehát valaki pap, professzor és kancelláriai tisztviselő, mint iparos.

A kiváltságos nemzetek, székelyek és szászok jogviszonyai közismertek.

A székelyeknél, akik itt minket érdekelnek, csak a főnépek és lófők nem fizetnek adót (dézsmát) a XVI. században.⁸ Az ú. n. közsékelyek azonban, akiknek száma jóval nagyobb az iméntieknél, már 1562 óta fizetik a dézsmát és a rendkívüli adót. A XVII. század e tekintetben üdvös változást hoz. 1601—1613-ig a régi nemzeti egyenlőség annyira-amennyire helyreáll. Báthori Zsigmond felmenti a harmadik rendet a tizedfizetés alól, a nagy fejedelmek pedig köteleznek mindenkit a rendkívüli adók megfizetésére. Ismételten felhangzik a szigorú fejedelmi parancs, hogy közülök senkit sem szabad jobbágygá tenni, sőt I. Rákóczi György, a régi birtoköröklési rendszert is visszaállítja közöttük. Mégis a jobbágyok egyesek elszegényedése és a nagybirtokosok terjeszkedése következtében folyton szaporodnak. Tehát a fejedelmi parancs nem tudja útját állani annak, hogy egyesek gazdasági függetlenségüket ne áldozzák fel a nagybirtokosok hatalmának. A XVII. század második felében már így ír a krónikás:

*Hadakozó székely kevés vagyon immár,
Mert jobbággyal tölt meg minden székely határ,
Az tisztt ő közöttük igen igen kajtár,
Kit miben elérhet, nem kell ott más tatár.*

A jobbágyság elszaporodásában természetesen román nemzetiségű elemek beáramlása is szerepet játszik. 1552 óta szerepelnek ezek földön lakók néven s részint katonai, részint gazdasági okokból kormányintézkedések tiltják a székelységnek a közikebe való beolvadását. Az ősi hadi, bíraskodási és politikai szervezet még mindig fennáll, úgyhogy az egész székelységet egy eldemokratizált nemesi osztálynak lehet tekinteni, melynek tagjai között a birtokeltolódás miatt inkább gazdasági, mint jogi különbség van.

A jobbágyság már 1324 óta elveszti szabad költözködési jogát. A

⁶ Idézve magyar fordításban *Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár II. 190—91.* — *Lindner Gusztáv: A kolozsvári kalandos társulatok c. dolgozatában. EM. 1894: 72—73.*

⁷ Kelemen Lajos szíves közlése.

⁸ *Szádeczky: i. m. 160, 166, 169, 172, 182 és 204.*

Budai Nagy Antal-féle felkelés hatása alatt visszakapja, de 1514-ben, a Dózsa-féle felkelésben való részvétel miatt újra veszendőbe megy. Magyar területen az 1608-i pozsonyi országgyűlés után, Erdélyben pedig ugyanakkor végképpen a földesurak és vármegyék hatalma alá kerülnek. Ők a közterhek tulajdonképpeni hordozói. Hordozzák tehát a dézma és rendkívüli adók, vámok és taxák mellett a községi és földesúri terheket is. Mind a községnek, mind az országnak közmunkával tartoznak. A földesúrnak fizetnek termésükből kilencedet, évi egy arany forintot s hetenként egy, később két napi munkát (robot) teljesítenek. Hadbavonulás vagy elhalálozás esetén feleségük tovább teljesíti a szolgálatot, de ha férjhez megy, ingóságai egyharmad részét magával viheti. A fiúk apjuk után tovább hordozzák a terheket, a leányok a ruhaneműn kívül nem vihetnek el a háztól egyebet. Sajnos, a nemesi osztály s különösen a gazdatisztek ezeket a törvényeket nem tartják meg és túlfizettetik vagy túldolgoztatják őket. Acsády felsorolja azokat a rendkívüli pénz és terménybeni járandóságokat, amelyeket a Szilágyságban nemcsak a földesúrnak, de az ispánnak is kellett fizetni s megemlíti, hogy a heti egy naphól sokhelyt háromnapi robotmunka lesz. Ez az állapot fennmaradt néhol egész József császár idejéig.⁹ A valamivel szabadabb *zsellérek*, akiknek kunyhójukon és munkaerejükön kívül szinte semmijük sincs, kevesebb munkával tartoznak. Jogi tekintetben a községi, vagy jobbágybíró (parasztbíró) ítélkezik felettük, a községi előljáróság tehát közülök kerül ki, innen fellebbezhetnek az úri székre és a vármegyére. Mivel azonban a község is úgyszólván egészen a földesúr tulajdona, azért ez a kisebb ügyek feletti ítélet kimondója és végrehajtója. Bethlen Miklós, aki különben a legemberiesebb földesurak közé tartozik, Isten iránti hálaadással emlékezik meg arról, hogy milyen kíméletesen bánt jobbágyaival.¹⁰ Mód nélkül nem verette őket, csak nagy és halálos vétkekért 24 lapátig, vagy 100 pálcáig. Egy András nevű kulcsárját, aki borát tönkretette s ezért halált érdemelt volna, két-három hónapi rabsággal és 300 pálcával büntette, egy lovását pedig pálcázással és egy 50 forintos lóval. Tisztartóit 100—500 forintig. Ha pedig egy jobbágya adósságát nem tudja megfizetni, két-három hónapig, esetleg, ha nincs keze, egy esztendeig tömlőbe vetteti. Ez mutatja, hogy az átlagos nemesi udvarokban nemcsak a sűrű pálcázás és kaloda, hanem a börtön, sőt a halálbüntetés is előfordul. Kölcsönért, kárért pedig több kezeset is tartozik adni földesurának.¹¹ Különösen olyankor nehezedik meg a jobbágyok sorsa, mikor a háborúskodások miatt elvadulnak az erkölcsök. Az 1619-i küküllővári református zsinat a következő felterjesztést teszi Bethlen Gábornak: „Sze-génységen való iga az uraknak keménysége miatt felette igen megneveked-vén, az éig hatott a kiáltás, ahonnét Isten a bosszuállásra alávonsza és a közönséges veszedelmet accelerálja. Nagyságod annak okáért mind maga jószágára való terhes ígát s mind pedig urak és nemesek jobbágyain való nagy szolgálatot és felettébb való elviselhetetlen inséget s törvénytelen-

⁹ A jobbágyság fejedelemskori adózására és szolgáltatására nézve l. *Szabó T. Attila*: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690). *EM. XLV* (1940), 1—34. és *ErdTudFüz.* 114. sz.

¹⁰ Önéletírása. Pest, 1858. I., 160. kk.

¹¹ L. Két kezeslevél egy m.-köblösi s egy balai jobbágy tartozásáért (1644—45) 5—6 kezessel a kolozsvári ref. teol. fakultás levéltárában.

séget könnyebbíttesse, hogy az Úristennek ezek kiáltására fellobbant haragja csendesedjék (Mikeás 3:2—3).¹² Így nem csodálhatjuk, ha sűrűn előfordul a jobbágyság szökése, amelyet az országgyűlések is gyakran orvosolni igyekeznek. De éppen az a tény, hogy az alsóbb hatóságok kénytelenek mindig az országgyűlés intézkedéseit igénybe venni, mutatja azt, hogy a jobbágyságok ellenük sem lépnek vagy nem léphetnek fel kellő szigorúsággal. Szekfü megemlíti azt is, hogy részint a kereskedelem, részint az alsófokú iparüzés következtében egyesek helyzete javul. Erdély lakossága a mainak alig egyötöd része s így több az életszínvonal. S csakugyan feltűnő, hogy a jobbágyság számára kiszabott polgári és egyházfegyelmi büntetések összege milyen magas. Bizonyos, hogy nem rótták volna ki ezeket, ha mindenki földhözragadt szegény lett volna. Az iparüző és belső udvari munka pedig alkalmas volt arra, hogy a földesúrral a jobbágyság viszonyba kerüljenek s kialakuljon egy bizonyos emberi és pátriárkális szellem, amely az erdélyi udvaroknak ma is sajátja.¹³

Mindazáltal az egész XVII. század folyamán fennállanak a következő társadalmi ellentétek:

1. *A jobbágyság és nemesség közötti ellentét.* Ennek példáit az imént láttuk.

2. *A városi polgárság ellentéte a kiváltságos osztályokkal.* Nagy Szabó Ferenc feljegyzi, hogy Marosvásárhely polgársága milyen heves ellenállásra talál az oltani székely atyafiaknál, midőn a klastromot várrá akarják átalakítani (1603) s csak Bocskai külön parancsának enged a székelység, midőn beletörődik a vár építésébe és annak fenntartásába.¹⁴ Musnai László írja Nagyenyed és református egyháza történetében, hogy az enyedi polgárok mennyire tiltakoznak az ellen, hogy közülük valakit a fejedelem nemesítsen és így kivonják magukat ezek a városi közterhek hordozása alól. Végül is 1613-ban Bethlen Gábor megszünteti mind itt, mind más városokban a nemesítéseket.¹⁵

3. *A székelység rossz szemmel nézi azokat a társadalmi elemeket, egyházi és iskolai tisztségeket viselőket, akik messzemenő kiváltságokat akarnak élvezni az egész nemzettel szemben.* Benkő József írja Filius posthumus c. kéziratos művében¹⁶ a következőt: „Megvallhatni méltó panasszal, hogy mind most, mind pedig a református fejedelmek idejében is rendinél feljebb keményebbek voltak a székelyek az egyházi rendhez.” Geleji Katona István egy levelében ezt a jellemvonást a háromszékieknél scythiai feritasnak nevezi,¹⁷ amit elsősorban az egyháznak szelidíteni kell. De amint látni fogjuk, csak az állami és egyházi hatósági intézkedések tudják megtörni.

¹² Végzéseit a küllői egyházmegye protocollumából közli Illyés Géza. Ref. Szemle 1934. 501 s. köv. l.

¹³ I. m. 140. l. — Uő máshelyt ezt írja: „Az emberek együtt élésének régebben más formái voltak, mint amiket a demokratikus doktrína előhozott, de ebből nem következik az, hogy 1789 előtt a szegény ember mindenütt rabszolga volt, sem pedig az, hogy a modern demokráciákban jó sorsa van neki”. Demokratikus ideológia. Helikon. 1930. évf.

¹⁴ Erd. Tört. Adatok Kolozsvár, 1855. I. k. 87. kk.

¹⁵ Aiud—Nagyenyed és ref. egyháza. Nagyenyed, 1936. 27.

¹⁶ Eredetije a Székely Nemzeti Múzeumban. Másolata a ref. teológián.

¹⁷ Levele I. Rákóczi Györgyhez 1638. febr. 26-ról. EM. XLV (1940), 49.

4. A kereskedőket már Verancsics a világ nadályainak nevezi.¹⁸ „Miként ezek soha el nem telnek a test nedveivel, úgy a kereskedők sem pénzzel; mit midőn szorgalmasan gyűjtenek, vele nem élnek olyan adakozólag, mint a katonák”. Ez a súlyos ítélet nemcsak az idegen: zsidó, görög és szász kereskedőkre, de a magyar kereskedőkre is talál. A nép széles rétegei épp olyan bizalmatlanul néznek a városok gazdagodó iparos és kereskedő népére, akár csak manapság. A nemes ember pedig lenézi ezt az osztályt s ritka példa az, hogy Bethlen Miklós, kinek nagyapja, Váradi Miklós kolozsvári polgár, maga is kalmárkodáshoz fog.

Ha még hozzá vesszük ehhez a középnemességnek egyes főurak iránt érzett természetzerű irigységét, ami például a Teleki Mihály elleni állandó összefogásokat is fűti, előttünk áll a XVII. század társadalmi ellentéteinek változatos képe s egyúttal azoknak a nehézségeknek sora is, melyeken a református egyháznak segítenie kell.

2.

De hát vajjon képes-e erre?

Ha olvassuk Kálvint, aki mégis csak leginkább meghatározza egyházának s a belőle kikerülő vezető személyiségeknek gondolatvilágát, látjuk, hogy benne a *konzervatív és tekintélyszerű társadalmi elvek mellett az aktív és felelősségteljes, keresztyén személyiségről szóló tanítás* bontakozik ki.¹⁹ Az egyes ember alá kell, hogy vesse magát a fennálló társadalmi tekintélyeknek, családnak, tisztségeknek, királyoknak és egyháznak, mert ezek ép, mint a középkorban, *Istennek nevelő eszközei* bűnös romlottságunk miatt. De másfelől hangoztatja azt, hogy a keresztyén ember egyúttal az Istentől nyert hivatás és táltentumok alapján ezeknek formálója is. Vagyis más szavakkal: a dolgok fennálló rendje sohasem lehet bálvány, hanem formálhatjuk szerinte egy felsőbb parancs, sőt a célszerűség elvei szerint is. A VIII. parancs magyarázatakor például követeli a segítő szeretetet,²⁰ az önmegtartózkodás fejtegetésekor az emberek iránti áldozatos szolgálatot, a praedestináció esetében pedig a felelősséget. Jellegzetes és sokszor idézett tétele az államkormányzásról szóló szakaszban ez: „Az embereknek bűne és hibája idézi elő, hogy biztosabb és tűrhetőbb, ha a kormányzatot többen tartják kezükben, hogy egymást tanítsák és intsék és ha valamelyik a kellenél tovább megy, többen legyenek a bírák és mesterek szenvedélyének megfékezésére”. A zsarnokság és elnyomás elleni tanítására jó példa az I. Ferenc francia királyhoz intézett előbeszéde. Főműve utolsó lapjain pedig így ír: „Isten az ő szolgálói közül támaszt nyilvános bosszúállókat és parancsolatával látja el őket, hogy megtorlást vegyenek a bűnös uralkodásért.” E tételek mutatják, hogy a *konzervatív és demokratikus eszméknek egymásmelletti-*

¹⁸ Szentmártoni: i. m. 266.

¹⁹ Főműve: A ker. vallás rendszere (Ford. Czeglédy Sándor és Rábold Gusztáv Budapest, 1910.). Főképpen ennek III. és IV. részei s ezekben is a hitről, ker. életéről egyházzal és a hatóságról szóló szakaszai jönnek tekintetbe.

²⁰ Tiltakozik itt az ellen, hogy kegyetlenül oly vagyonát halmozunk össze, melyet mások szereztek véres verítékükkel, hogy így fukarságunkat elégtűsük ki vagy pazarló dözsölésünknek tegyük eleget. II. k. 8:46.

sege és ellenmondása, állandó feszültsége a kálvinizmus sajátos jellemvonása.²¹ A XVII. században e téren a fejlődés a természetjogi nézeteknek fokozatos erősödésével jár egyfelől a puritánizmusban, mely Angliában királyságot dönt meg és vallásszabadságot proklamál, másfelől a francia üldözött hugenották hangulatában, akik előtt a társadalmi hatalmak isteni tekintélye lesz kérdésessé. Jurieu Péter menekült lelkész Rotterdamban kiadott *Lettres pastorales* (1686—89) című művében kétségbe vonja a királyok hatalmát a népek felett, mert „a nép mint jogforrás magasabbrendű a királyoknál, hiszen a nép teszi a királyokat.” Ezek a tanok külföldre járó diákjaink gondolkozását kiforgatják az itthon ápoltt konzervativizmusból és új, merészebb hangú igehirdetésre, nevelésre, közéleti munkára ösztönzik őket. S ne feledjük el, hogy az erdélyi református fejedelmek, akik állandó harcban vannak a magyar királlyal, itthon pedig a velők versenyző erdélyi oligarchákkal, szívesen használják fel a kálvinizmus természetjogi elveit hadi vállalkozásaik és eljárásaik indokolására. Anélkül természetesen, hogy feladnák a saját hatalmuk és tekintélyük isteni eredetéről való álláspontot.

Nézzük most már az erdélyi református egyház e korbéli ténykedéseit az ellentétek enyhítésére.

1. Ilyen elsősorban a *szenvedések öntudatosítása és megítélése*. Abban a korban nincsenek népi írók, akik könyvekben és folyóiratokban feltárják az elnyomott és nélkülöző osztályok sérelmeit. A nép szája ekkor még a pap. Az ő imádságában, prédikációjában sír fel sokszor az a sok vád és panasz, amit a nép hozzá, mint lekipásztorához magános beszélgetésekben és egyházi gyűlésekben odahord. Geleji Katona Istvántól egész Tófeusig minden nagy prédikátornál felzendül a vád a tétlen, dorbézoló, cifrálkodó és kegyetlen kapitányok, ispánok, nyúzó-fosztó tisztek ellen, akik nemcsak jobbágyaikkal kegyetlenkednek, hanem az egyházak jövedelmét is megnyirbálják.²² Sőt az utóbbi magát a fejedelem testvérét is megfenyegeti excommunicationnal, ha az egyház jogosan követelt örökségét ki nem adja.²³ Ismeretes Apácai Cseri János prófétai intelme és vádja nemzetének szegényletes tudatlansága és hanyag közönyössége, a vezetőknek nembánomsága, baromi tudatlansága, elfásult lelkiismerete ellen s ezzel szemben törekvése egész nevelési rendszerünk megváltoztatására.²⁴ Ezek a szavak a legtekintélyesebb helyekről hangzanak el s emlékeztetik Erdély társadalmi életét arra, hogy Isten szuverénitásával szemben az emberi gőg és féltelenség nem dacolhat. S lassanként kezd átfomálódni az igehirdetés hatása alatt az egyes vezető főurak és nemesség gondolkozása. Bethlen Miklós feljegyzi, hogy klasszikus és bibliai példákon felbuzdulva, mennyire fegyelmezi magát s még alkalmazottjainak is meghagyja, hogy ne vitalkozzanak vele s kárait csak közvetve mondják meg, hogy ne bosszantsák fel. Egy szász jobbágy-tisztartójának ezt mondja: „Eredj ki, Márton atyámfia, mert félek, megverlek majd!” Káromkodás helyett inkább

²¹ Troeltsch: i. m. és P. Wernle: Zu Tr. s. Soziallehren. Zeitschrift. f. Theol. und Kirche 1913: 46 kk.

²² Brassay Károly: Geleji K. István élete és munkái. Hajdunánási ref. főgimnázium kiadása 1902—03. 31 kk.

²³ Tófeustól idézet Bod P. Sm. Szt. Polikárpus 111—12.

²⁴ Stromp L.: Apáczai Cseri János mint pedagógus. Budapest, 1897. 74 kk.

az imádságban keres menedéket a fellobbanó harag ellen.²⁵ Apafi Mihályról ezt jegyzi fel Acsády: 1670-ben elrendeli balázsfalvi udvarbírójának, hogy ha jobbágyi közül valamelyik birságot érdemelne, ne vegyen mindjárt pénzt rajta, hanem megvereltesse, ha az sem fog, megtömlőcözze, harmadszor pedig pénzbeli birságot vegyen rajta. Sokszor megtörténik, hogy *vallási érdekből* mentik fel a jobbágyokat egyes terhek viselése alól. Így például az alsórákosi „új reformátusoknak” az ottani fejedelmi várnagyok 1660-tól fogva mindig elengedik a dézmát.²⁶ Báthori Zsófia pedig 1669-ben szilágysomlyói uradalmának jobbágyait menti fel az úrbéres munkák alól.²⁷ Az ilyen intézkedéseknek s az említett nevelési elveknek lehet tulajdonítani azt, hogy Erdélyben az egész XVII. században, nem tekintve az 1631-i Császár Péter alatti nyírségi lázadást, parasztfelkelés nincs. A székelyek pedig annyira hívei lesznek az uralkodóháznak, hogy a legválságosabb időkben is legtovább kitartanak mellette.

2. Az ellentétek enyhítésére szolgál az *egyházfegyelem és egyházigazgatás*. A régi református *egyházfegyelem* az Isten nevében gyakorolt nevelő aktus. Alapelve az, hogy az örök Bíró és az ő egyháza előtt nincs személyválogatás! Ezt az említett kükküllővári végzések V. pontja kifejezetten hangsúlyozza. Ugyancsak itt a VII., VIII. és IX. pont szigorúan megtiltja az ünnep megrontását. Ezekben kéri a fejedelmet, hogy nemcsak önmaga, de a nemesség is tartózkodjék attól, hogy ünnepeken dolgozzék, marháját befogja vagy jobbágyát dolgozni kényszerítse. A mulatozás, törvénykezés, adószedés és templomkerülés ellen szigorú intézkedéseket kérnek. „Az nemes uraink pedig intessenek avagy ugyan fenyítettessenek meg, hogy az jobbágy-ságot az Isten Igéje hallgatásától és az közönséges könyörgéstől a szokott órákon el ne vonják az ő dolgokra.” Bethlen Gábor mind a zsinati végzésekre adott válaszaiban, mind az 1619-iki ártikulusokban teljesíti is a kéréseket. A földesúri robot maximumát heti két napban állapítja meg és elrendeli, hogy ha valaki a penitenciát és az ünnepet nem tartja meg, ideértve a jobbágyok és marháik pihentetését is, azon az ispánok a vármegyékben, a királybírák és hadnagyok a székelységen, ha nemes ember, hat, ha paraszt, akkor két forintot dúljanak.²⁸ A büntetéspénz kétharmad része az egyházfiak útján templom és iskola javítására fordíttassék. Káromkodásért (lélekkel való éktelen szitkozódásért) nemes ember egy forintot fizet, a parasztot és szolgát házi kalodába tegyék és délig ott tartsák. Utóbbiak a testi büntetést 25 dénárral megválthatják. Az egyház ilyen természetű végzései, elkezdve az enyhébb bűnöktől a legsúlyosabbakig mindegyre ismétlődnek az akkori kánonokban s a megyei törvényhatóságok és országgyűlések hűségesen segítik őket a határozatok végrehajtásában. Személyválogatás nélkül! A kükküllői egyházmegye protocollumának töredékeiben fel vannak jegyezve 1610–68-ig az ottani mágnások és nemesek vármegyei gyűlésein hozott egyházi

²⁵ I. m. 317.

²⁶ Bede László s. lelkész: Az a.-i ref. egyház története (Kézirat).

²⁷ Acsády: i. m. 517. l. Az öltözködés nemesak a jobbágyoknál (312), hanem a papoknál stb. is szabályozva volt!

²⁸ Illyés i. k. 504. Tk. két hét a jobbágyé, egy pedig a földesúré. Artikulusait l. Sárospataki Füzetek 1865: 556–57.

természetű határozatai.²⁹ Ezek szinte kizárólag a jobbágypokra vonatkoznak s az egyházi közmunka teljesítését, a latrok elfogatását, a falusbírók és esküdtek törvénykezését, részeg, garázdálkodó, szitkozódó emberek büntetését írják elő és megismétlik a káromkodás és templomlátogatás elmulasztására hozott megtorló törvényeket. Az országgyűlések pedig 1675—95-ig nemcsak a vasárnapi, hanem a hétköznapi reggeli istentiszteletek elmulasztását is szigorúan büntetik.³⁰ Sőt egy 1697-i végzés a káromkodás elleni megtorló intézkedést kiterjeszti a főúri, nemesi és városi rendekre is. Ennek első foka a piacon való megvesszőzés, 2. a nyelvből egy darabnak a kivágása, 3. kövel való agyonveretés. Ha a bírák és esküdtek nem teljesítik hivatali kötelességüket, kalodával, a vármegyei tisztek 24 forinttal büntetnek. Ezenfelül ott lebeg mindenki fölött az egyház legsúlyosabb fenyegetése: a kiközösítés veszedelme, amit természetesen csak az egyházmegyei- és kerületi hatóságok jóváhagyásával lehetett végrehajtani. De azért mindenki érezte, hogy az ilyen külső eszközök nyomán öntudatos és szabad keresztyén erkölcsiség nem sarjadhat fel. Ezért a Geleji Kánonok XLIII. cikke előírja a lelkipásztoroknak, hogy a nem cégéres és nyílt gonosztevőket egész lélektürelemmel, szelíden és művelt emberhez illően s a Szentírásból vett épületes szavakkal feddjék meg, hogy azoknak szíve annál hathatósabban megindíttassék. Különben többet ártanak, mint tanítanak, mert *többet lehet kivinni intéssel, mint fenyegetéssel*, többet szelíd szókkal, mint durva eszközzel.³¹ Természetesen a nemes és előkelő ember könnyebben kibújt az egyház fegyelmező hatása alól, mint az egyszerű jobbágyp. De I. Rákóczi György szigorú uralma, midőn Kun Kocsárdot, a Mikes fiúkat és Bethlen Pétert a közerkölciség ellen elkövetett bűneikért keményen megbünteti, emlékeztette a felsőbb osztályokat arra, hogy Erdélyben nemcsak a politikai, de az isteni hatalom megvédelmezését is szem előtt tartják az ország törvényei.

Az egyházigazgatás terén meg kell különböztetnünk a gyülekezeti és közegyházi területet. Az elsőben a protestántizmus meglehetősen kiegyenlíti a rangkülönbségeket. A pátrónus, aki a megelőző korban a gyülekezetnek tulajdonképpen fenntartója, sőt a papválasztást is kezében tartja, most egy, több vagyonnal és tekintéllyel rendelkező, egyszerű tagja lesz a gyülekezetnek. 1564 óta a gyülekezet maga dönt afölött, hogy milyen vallású papot tartson s az 1588 és 91-i törvények eltiltják a földesurakat attól, hogy jobbágyaikra másfelekezetű papot vigyenek. Azért a „pátrónus“ elnevezés, az áldozatra és munkára való különleges kötelezettség, sőt az egyház vezetésében való előkelő részvétel megmarad továbbra is.³² Pátrónus lesz mindenki e korban, aki az egyháznak földet, belsőségeket ajándékoz. annak számára tekintélyes építkezési segítséget nyújt és az egyházi szolgák fizetésében nagyobb összegű hozzájárulással példát mutat. Ez utóbbi nagyságának mértéke

²⁹ Teol. fakultás levéltára.

³⁰ Erd. Orszgy. Emlékek XVI. 222, 340. és XXI. 291—293. l. A földesurak fegyelmező ténykedése az 1664-i nov. orszgy. IX. p.-ban.

³¹ Ford Kiss Áron. Kecskemét, 1875. 19.

³² Pokoly József: A magyar prot. egyházak vagyoni jogi viszonyai. Prot. Szemle 1895: 128, 180—81. stb. Itt idézi a Kolozsvári-Óváry-féle Corpus Statutorumból (1885) a marosszéki szabályokat.

ingadozó. A minimum Magyarországon a papbérnél egy közönséges jobbágy rovatala, de Erdélyben ennél mindig több. A XVII. század elején Maroszáéken legalább 15 kalongyát tartoznak a papnak adni, mesternek, harangozónak pedig megfelelő arányú járandóságot. A kérdést egy 1702. május 15-iki főkonzisztóriummi rendelet 7. pontja úgy szabályozza, hogy a pátrónus *három annyi bért hordoz, mint egy egyszerű egyháztág s ennek megfelelően három annyi szavazata is van.* „Derekas építésnél tartozik segíteni, de aprólék építkezésnél nem. A templomi kriptában temetkezhetik.”³³ Az említett maroszáeki konstitúciók elrendelik, hogy az egyházi épületek fenntartása nemcsak a hívek, de a pátrónus kötelessége is s ha az utóbbi kötelességét nem teljesíti, dupla büntetést fizet. Viszont az egyházi vagyon kezelésében az egyházfi évenként nemcsak a lelkész, hanem a pátrónus előtt is elszámol. A polgári hatóság pedig az egyházi vagyonkezelés szabályait tartozik érvényre juttatni. Nincs törvénybe iktatva, de a mindennapi élet természetéből következik, hogy a papválasztásnál a pátrónus sokszor döntő szerepet játszik (A *jus praesentandi* maradványa). Ennek kirivó példáját főként a XVIII. században látjuk, mikor a gyülekezet elfogyva és meggyöngyülve, egészen kiszolgáltatja autonómiáját a pátrónusnak. De ez csak átmeneti tünet és túrt állapot, *aminek egyházjogi alapja nincs.* Sok országgyűlési végzés fenyegeti az egyház panaszai következtében azokat a földesurakat, akik az egyház földeit, ingatlanait önhatalmullal elfoglalják. S ez a rendelkezés felvételük — 1000 frt. büntetés pénzzel! — az Approbata Konstitúciókba is.³⁴ Erélyes egyházi előjárók meg is védmezik a gyülekezetek vagyonát az erőszakoskodók ellen. Sajátos alakja a pátronátusnak a városi gyülekezetek egyházigazgatása. Itt is, ép mint a Szászföldön, még mindig fennáll a dízma s ezeket a fejedelmek egy vagy két felekezetnek a részére megosztják. Az így befolyó tekintélyes jövedelmet a városi hatóság s később a konzisztórium kezeli, a papot pedig, mivel szintén a város, illetőleg ennek egy bizottsága választja, úgyszólván városi alkalmazottnak lehet tekinteni. Ez az állapot egész a XIX. századig áll fenn, amikor a pátrónus és egyszerű egyháztág között a különbség szinte teljesen kiegyenlítődik.

Az egyetemes egyházigazgatásban a XVII. század meghozza a papi elem mellett a világiak részvételét is, ami különben a református egyházalkotmány általános jellemvonása. E ponton ismét kiütöközik az osztályellentét. A fejedelem és nemesség mindent megtesz, hogy a jobbágyosztálynak a gyülekezeti közigazgatásban való szerves részvételét, a presbiteriumok felállítását megakadályozza s mindegyre felhangzik a vád, hogy a presbiteriánusok a nemesség és fennálló rend ellenségei. Maga Medgyesi Pál híres munkájában, a *Dialogus politico-ecclesiasticus*-ban (1649) kénytelen e váddal foglalkozni s visszautasítja azt a szóbeszédet, hogy a jobbágyok a presbiteri kötelesség miatt elvonattatnának a nemesek dolgaitól s azok és fiaik többé nem engedelmeskednének neki. Orvosszerűl azt ajánlja, hogy maguk a földesurak vegyék fel a presbiteri tisztelet. Tudjuk, hogy nevelési elvei következménye a job-

³³ Másolata a XVII. sz. elejéről a kolozsvári ref. teol. fakultás levéltárában.

³⁴ Kolozsvár 1779, 11—12. l. I. P. V. T. 1. Art.

bágyság értelmi színvonalának emelése lett volna. Egy másik mű, a puritánus *Tolnai Szabó Mihály* *De presbyterio* című értekezése (1662) hasonlóképpen bőven foglalkozik e vádakkal és rámutat arra, hogy a presbiterium nemhogy új kényuralmat hozna be az egyházba, hanem ellenkezőleg eltörlő azt. Hiszen ebben mindenki szolgál, fiú és nemes lenne. Követeli az istenfélő földműveseknek a jogot, hogy uraik felett is ítélkezhessenek.³⁵ Persze e prófétai követelményekből, eltekintve *Vajdaszentiványi* János vámosgálfalvi pap átmeneti jellegű kísérletétől (1668), egyelőre semmi sem lesz. Ellenkezőleg a Geleji Kánonok s *Approbata Constituciók* csak a főrendeknek és pátrónusoknak engedik meg az egyház döntő kérdéseiben és az iskolák igazgatásában a részvételt. Így alakul meg a zsinattal párhuzamos főkonzisztórium (1682). A presbiteriumok meg éppen e főhatóság egyenes parancsára csak 1700-ban állíttatnak fel, elsősorban a gyülekezetek vagyoni ügyeinek igazgatására.

3. Az egyház iskolázása is sokat emeli az alsóbb néposztályt. Köztudomású, hogy a reformáció következtében nemcsak a városokban és a Székelyföldön, de a vármegyei területen is a nagyobb egyházközségekben megjelennek a rektorok és a félig latin, félig magyar nyelvű alsófokú iskola. Hivatalosan ez iskoláknak nyelve latin, de mint kiegészítő nyelv és főképp mint a vallástannak és egyházi éneknek a nyelve, azért állandóan ott szerepel a magyar is. A zsinatok 1639–88-ig mindegyre sürgetik a puritánizmus hatása alatt a magyar iskolák felállítását s az 1700 február 23-i felőri párciális zsinat a széki egyházmegyében a Káté és az írás-olvasás magyarul tanítását rendeli el és csak azután a latin tankönyveket (*Donatus*, *Comenius*).³⁶ *Szőnyi Nagy* István kolozsvári lelkész *Magyar Iskola* című ABC-je (1695) pedig egyenesen a népoktatás hajnalhasadását jelenti. Ezekben az iskolákban nemcsak a nemesek, de a jobbágyok gyermekei is beiratkoznak, tanulnak, s két országgyűlési végzés (Kolozsvár 1624, Segesvár 1664) elrendeli, hogy a nemesek az iskolába beiratkozó jobbágy-gyermekeket semmiképp se tartsák vissza.³⁷ De másfelől az utóbbi határozat — ép mint 1639 és 42-ben — előírja azt is, hogy akik csak a jobbágyság előtt lappanganának s a tudományokban nem gyakorolják magukat, azokért a jobbágyok közül származó tanuló ifjak kezeseket tartoznak adni, hogy prédikátorok és mesterek lesznek. Ha kezeseket nem kapnak, hitlevelet adianak. Ha tényleg egyházi szolgálatba lépnek, ez állapotban megmaradhatnak, ellenkező esetben, vagy a kezések közbelépésével, vagy önként térjenek vissza a jobbágyságra. Ez a rendelkezés a harangozókra is vonatkozik. Érdekes, hogy mindkét törvény a küüllői egyházmegye protocollumában is fel van jegyezve, tehát ezen a területen volt a legnagyobb ellentét az erőszakoskodó nemesség és tanulni vágyó jobbágy ifjúság között. Gondoljunk arra, hogy a Székelyföldön e korban milyen sokan élnek a közszekelyek és jobbágy sorsra jutott szegények sorában s másfelől arra, hogy iskoláink,

³⁵ *Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Budapest. 1911. 252., 384.

³⁶ *Protocollum vel Matricula Sen. Seciensis* (XVII–XVIII. sz.) A teol. fakultás kéziratgyűjteményében.

³⁷ Erd. Orszgy. Emlékek. VIII. 236, XII. 372. A X. 220, 328 lapokon a román-papokról és gyermekeikről.

különösen a nemesi és fejedelmi beneficiumokkal jól ellátott kollégiumok éppen innen kapják a legtöbb növendéket s akkor megértjük, hogy mit tett a református egyház az alsóbb néposztály felemelése érdekében.

4. A református egyház kiegyenlítő tevékenységéhez számíthatjuk azokat az intézkedéseket is, amelyeket főképpen az egyház szellemének hatása alatt álló fejedelmek és országgyűlések e korban tettek. Ezek természetesen nem tudtak vállalkozni arra, hogy az akkori dogmaszerű társadalmi rendet máról-holnapra megváltoztassák. De azért mind az Approbatákban,³⁸ mind az egyes uralkodók kormányzata alatt megtaláljuk a keresztyén humanizmus kétségtelen jeleit. Az erdélyi törvénykönyv törvénybeiktatja a jobbágyok teljes szabadságát a vallás követésében, ami Magyarországon csak 1648-ban s akkor is csak átfenetiileg következett be. Az iskolázásról már szoltunk. Megengedi nekik a törvényes házasságkötés szabadságát, marháikkal való vám- és harmincadmentes kereskedést, s a zselléreket a községi rovatatok és közmunkák alól felmenti. Elrendeli a dézmaszedés igazságos, méltányos és pontos időben való szedését, hogy „a szegénység ne terheltesse”. Az a sokat emlegetett törvény (III. P. XLI. T. Art. 2.), mely szerint az idegen, jövevény és uratlan, kóborló közembekeket senki sem tűrheti meg jószágában s ezeket a földesúr tartozik jobbágyaivá tenni, az akkori közbiztonság és rendi társadalom fennmaradásának egyenes követelménye. S hogy még így is kívánatosabb volt az erdélyi jobbágyosság a szomszéd területen élők állapotánál, mutatja a XVII. század második felében végbemenő, nagy mérvű bevándorlás, mely Erdély nemzetiségi képét is sokhelyt megváltoztatja. Nem hallgathatjuk el az egyes fejedelmek ténykedéseit a jobbágyok felemelése érdekében. Bocskai letelepíti a hajdú városokban a szökött jobbágyokból és végvári katonákból összeverődött hajdúságot s ezzel a magyar társadalomnak egy új értékes részét szervezi meg. Csak sajnálni lehet, hogy utódai ezt a nagyszabású telepítő politikát nem folytatták. Bethlen Gábor 1629-ben Erdélynek összes papjait és utódait nemesi rangra emeli. Rugonfalvi Kis István egy nemrég megjelent tanulmányában³⁹ utal arra, hogy ez a privilégium az összes bevett vallások papjaira és családtagjaira is vonatkozik. Tehát az unitáriusokra és róm. katolikusokra is, hiszen az utóbbiak között is voltak még akkor családos emberek. Természetesen a szászok ezt épp úgy nem veszik tudomásul, mint a korábbi nemesítéseket, mivel ennek elismerése esetleg az egész nemzet jobbágyi sorba való lesüllyedését eredményezte volna. Ugyancsak Bethlennek lehet köszönni, hogy a Rikán-belüli Kommunitásnak, a református és unitárius papok, tanítók egyházjogi közösségének tagjai 1614-ben kivételnek mindenféle közrovatal, jobbágyi és polgári szolgálat alól, özvegyeikkel és árváikkal együtt. Érdekes, hogy a háromszéki székelység tisztjei Bethlen Gábornak e rendelkezését előbb nem akarják tudomásul venni és annak bizonyos pontjait megsemmisítik. De midőn újabb nyílt parancsot kapnak, nem mernek ez ellen ők sem tiltakozni. I. Rákóczi György idejében a háromszéki papok most már a Bethlen Gá

³⁸ Hármás könyv

³⁹ Theol. Szemle Debrecen, 1936. 283—301 l. Gyakorlatilag azonban csak a reformátusokra alkalmazták.

bor általános nemesítésére hivatkozva, követelik azt, hogy nemcsak ők, de utódaik is mentessenek fel a katonáskodás alól. Rákóczi azonban ezt a követelést elutasítja s a régi privilégium fenntartásával elrendeli, hogy a papok gyermekei közül azok, akik nem követik atyjuk példáját a szolgálatban, azaz nem lesznek papok vagy tanítók, a többi nemesek szokása szerint kötelesek a hazának és fejedelemnek jó lovakkal és fegyverekkel felszerelve, hűségesen szolgálni, mert a hadiszolgálat alól világi nemes embert felmenteni nem lehet. Találónan jegyzi meg Rugonfalvi, hogy a tömeges jobbágyszabadítás, sőt épp nemesítés nemcsak elvi, hanem gazdasági kérdés is s Bethlen Gábor óta a fejedelmi tanács, illetőleg a földesúr hozzájárulása nélkül nem is nemesíthettek.⁴⁰ Ez azonban nem akadályozza meg II. Rákóczi Györgyöt abban, hogy uralkodása legválságosabb napjaiban (1658. február 10) ne emelje nemesi rangra Enyed összes polgárait és ezzel ne szüntesse meg az ottani nemesség és polgárság közötti ellentétet. A nemesítés közbenjárója éppen Csulai György református püspök.⁴¹ Közvetlenül a fenesi csata előtt pedig a váradi polgárságnak és a környékbeli románoknak helyezi kilátásba a nemességet, ha a döntő ütközetben támogatni fogják őt.⁴² Sajnos, ebből a támogatásból súlyos tragédia következett be. Ide-sorozhatjuk Apafi Mihály számtalan donációját is, melyeket ő épp mint elődei, felekezeti és nemzeti különbség nélkül osztogatott, de mégis anélkül, hogy a református egyház iránti nagy szeretetét megtagadta volna. Ahol a pap és tanító terhein könnyített, ott egyúttal az egyházfenntartó nép terheit is megkönnyebbitette s biztosította egyes egyházak és iskolák zavartalan fejlődését. A fejedelmi intézkedések közé számíthatjuk végül az ismételt ár-limitációkat, melyeket Bethlen Gábor óta minden válságos időben az országgyűlés parancsából végrehajtottak. Ezzel a kereskedés és ipar túlhatalmasodását előzték meg és biztosították a társadalom különböző osztályai közt a szükséges egyensúlyt. Általában az akkori kormányintézkedéseket nem annyira a meglevő jogok megnyirbálása és az erőszakos társadalmi egyenlősítés elve jellemzi, hanem inkább az a törekvés, hogy az alacsonyabb rangúakat elsősorban a lelki javaknak, azután fokozatosan a legszükségesebb emberi jogoknak is részeseivé tegyék. E téren természetesen *tekintetbe vették a kiemelkedni akarók testi és lelki minőségét is*. Így a létért való küzdelem általános törvényét egy előrelátó, s a keresztvénséggel összeegyeztethető, szelektáló eljárással enyhítették. Meggyőződésem szerint olyan eljárás ez, ami ma is megiszívlelésre méltó.

3.

Végül vessük fel azt a kérdést, hogy *a régi református egyház mit ért el e téren s mennyiben hidalta át a társadalmi ellentéteket?*

⁴⁰ Viszont a ref. egyház szívesen karolja fel a nemesítést, ha egy gyülekezet meg erősítéséről van szó. Pld. Kerelőnek Szentpáltól és Ugrától való elszakadását s anvé sítását csak addig engedi meg a marosvásárhelyi zsinat (1649. jún. 13.), míg ez „szabad szolgáló emberekből áll, ha pedig jobbágyok fognak megülni, akkor szálljon vissza a szentpáli és ugrai ecelesiához.” Protocollum töredék a kolozsvári ref. teol. fakultás levéltárában.

⁴¹ Musnai: i. m. 29—31.

⁴² Szalárdi János: Síralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 467, 505.

Tudjuk, hogy munkáját a közbeeső hatalomváltozás kövelkeztében nem tudta befejezni s a XVIII. századbeli Habsburg-uralom megpróbáltatásai nem voltak alkalmasok a régi társadalmi keretek megbontására. Hiszen az egyház is elnyomott volt s elsősorban neki volt szüksége a fel-emeltetésre. A további társadalmi ellentétek szemléltetésére álljon itt két adat a XVIII. század első évtizedeiből. 1703. júniusában a kendi-lónai lelkész, Pókai János elmegy a bonchidai párciális zsinatra. Pátrónusa, gróf Teleki Pál, megunva a lelkész sokáig való távollétét, haragosan visszarendeli őt eklézsiájába. Ő azonban önérzetesen visszautasítja ezt a parancsot: „A kéredzés pedig ember szolgája mellett van, én pedig Isten szolgája vagyok, arra bizon soha nem condescendálok, hogy magamat neveztessem ember szolgájának lenni egy kis esztendei kenyerért, mert van Isten mennyben, ad őfelsége kenyeret.”⁴³ Ez az önérzetes hang, amelyhez a kíséretet már Rákóczi Ferenc tárogatói szolgáltatták, mutatja a sokszor jobbagynak tekintett, de azért az egyházi és világi törvény alapján magát a nemességgel egyenjogú embernek tartó református papság viselkedését. Az emberi uralomnak az egyház terén semmi helye nincs, különösen akkor, ha annak szolgálai a legszentebb dolgokkal foglalkoznak. A másik érdekes adat 1714. június végéről való. Kolosvári István református püspök kéri báró Wesselényi István főgondnokot, hogy inkviráltasson három kövárvidéki faluban, Berkeszen, Nagykörtvélyesen és Felsőfentősen az ő megszökött és nyolcvannál is több fugitivus-jobbágának visszahozása érdekében.⁴⁴ Ezek bizony a Rákóczi-féle kuruc hadjáratban elszéledtek és automatikusan felszabadították magukat. A további levelekből úgylátszik, hogy a megelőző állapot valamennyire helyreállott, de egy Andréka János nevű berkeszi jobbág valahonnan előkeríti a nemeslevelét és azzal igyekszik kibújni a további jobbági szolgálat alól. Panaszodik amiatt is a püspök, hogy az ottani tisztartó csak magát kúrálja és építi s neki semmit sem szolgáltatt be, úgy hogy az infáns eklésiák prédikátorinak és másoknak a legutóbbi zsinat alkalmával semmit sem tudott adni. Ebből láthatjuk, hogy a jobbágyság összetételése és a megelőző rend szerint való gazdálkodás az egyház létérdeke, hiszen a szórványgyülekezetek a gazdálkodás fennakadása miatt nem kapnak kellő központi segítséget. Es hogy a bécsi kormány milyen indulattal viseltetik a református egyház akkori szükségei iránt, azt, gondolom, nem kell itt bővebben fejtegetni.

A régi református egyház egyet mindenestre megtett még ezekben a válságos időkben is: *elhintette egy jobb és igazságosabb társadalmi rend követelményeinek magvait az emberi lelkekbe*. Téves történelem-magyarázat tehát az, amelyik az igazi demokrácia születését csak a felvilágosodás korától származtatja. Amint látjuk, ennek csirái benne vannak a XVI. század valláspolitikai intézkedéseiben s a XVII. század világi és egyházi kormányzatának szellemében. S amint a nemzeti nyelvű irodalmat nem a felvilágosodás írói találták ki, hanem a puritánus Apácai s a piétista nevelésű, gondolkodású Bél Mátyás és Bod Péter, úgy a XVIII. szá-

⁴³ Kiadtam a Károlyi G. Társaság Egyháztörténeti Adattárában Kvár, 1933. 80—81.

⁴⁴ Három eredeti levél a kolozsvári ref. teol. fakultás levéltárában.

zad nagy társadalmi átalakulását: a jobbágyság sorsának enyhítéset és a XIX. században azok felszabadítását már a puritánizmus és piétizmus előre elkészítette. Hirdették az emberszeretet isteni parancsát s a legújabb kor hajnalán ez az egyház egy Péczeli Józsefet, egy Keresztési Józsefet és egy Fazekas Mihályt adott a magyar társadalomnak, akik először emelték fel szavukat irodalmi munkáikban a jobbágyság megszüntetése érdekében. Ekkor már a külső és belső viszonyok alkalmasabbak voltak ennek a reformnak a keresztül vitelére, mint a XVII. század. De — ismétlem — a társadalmi fejlődés még akkor sem jutott el a jogegyenlőség által a teljes nyugvópontra. Újból revízió alá kell vennünk tehát ma is egy igazságos és helyes berendezésű társadalom lehetőségének a kérdéseit s nem szabad általános szólamok kedvéért erőszakot tenni annak történelmi és minden tényezővel számoló fejlődésén. Ebben a munkában pedig a keresztyén egyháznak még nagy feladatai vannak.

